

Пазюра Наталка
(Київ)

НЕВІДОМА «АВТОБІОГРАФІЯ» МИКОЛИ СТОРОЖЕНКА

Життєвий та творчий шлях українського історика, громадського та освітнього діяча, співвидавця славнозвісного «Малоросійського родословника» В. Модзалевського та співкладача не менш відомої збірки документів «Стороженки. Фамільний архив» Миколи Володимировича Стороженка (1862–1942 (?)) умовно можна поділити на два періоди. Перший з них пов'язаний із Україною, де пройшла більша частина його життя, інший – з Югославією, куди він був змушений емігрувати після подій 1917–1921 рр. Український період (1862–1919) життя та діяльності цього вченого докладно відтворений у біографічному нарисі дослідником В. Ульяновським¹. Він, зокрема, окреслив у ньому три етапи: «малоросійство», «російство» та «українство», що відповідає суспільно-політичним поглядам М. Стороженка. Натомість наступний проміжок часу – 1919–1942(?) – характеризується лише частково, що пояснюється відсутністю югославського архіву.

Про емігрантський період життя Миколи Володимировича відомо не так вже й багато. Так із його листів до Дмитра Скринченка, колеги по Київському клубу російських націоналістів, ми дізнаємось про обставини його перебування в Одесі та нелегкий переїзд до Константинополя². Далі, із спогадів Стороженка, ми довідуємось про його роботу інспектором класів у Маріїнському Донському інституті, евакуйованому з м. Новочеркаська до м. Біла Церква (Югославія) у 1920 р.³. У пам'ятці цього навчального закладу, підготовленій колишніми ученицями, вміщено інформацію про те, що М. Стороженко обіймав цю посаду до 1925 р., після чого працював викладачем латині⁴. Тут же опубліковано колективне фото викладачів інституту, серед яких можна побачити і Миколу Володимировича.

Не менш важливе значення для дослідження емігрантського періоду життя цієї особистості мають листи до нього Дмитра Дорошенка⁵. Ця кореспонденція проливає світло на процес написання М. Стороженком своїх спогадів, його душевні переживання з приводу вимушеної еміграції та ін. Втім ці дані є фрагментарними і не дають можливості в повній мірі відтворити обставини його життя та діяльності за межами України. Саме тому пошук, опрацювання та введення в науковий обіг матеріалів югославського періоду мають з огляду на це досить важливе значення.

В цьому зв'язку неабиякої актуальності набуває віднайдений нами документ під назвою «Моя автобіографія», який належить перу М. Стороженка. Зберігається він у Російському державному архіві літератури та мистецтв у фонді відомого танцівника українського походження, зірки світового балету, керівника паризького театру «Гранд Опера» Сергія Михайловича Лифаря (Сержа Лифаря)⁶.

«Моя автобіографія» являє собою документ, умовно поділений на п'ять частин. Перша з них є біографічною із викладом у ній основних життєвих віх. Такою є стисла інформація автора про своє народження, навчання в Київському університеті, роботу в Київському центральному архіві та інспекторство. Більш широко ним зображена робота на посаді директора Київської першої гімназії та підготовка до святкування 100-літнього ювілею закладу. З особливою теплотою Микола Володимирович описує свою земську та

господарську діяльність, акцентує увагу читача на власному внеску на користь розвитку освіти, медицини та сільського господарства у рідній Полтавщині. Слід зазначити, що викладені автором біографічні дані є відомими, крім звістки про участь у роботі Київського слов'янського благодійного товариства, що підтверджується нарисом діяльності цього осередку⁷.

Друга, третя та четверта частини цього документу пов'язані між собою і стосуються безпосередньо фондоутворювача. В них М. Стороженко зазначає про встановлення зв'язку із колишніми учнями імператорської Олександрівської гімназії Сергієм Михайловичем та Леонідом Михайловичем Лифарями. На жаль, через відсутність югославського архіву вченого неможливо встановити, що саме стало причиною звернення братів Лифарів до Миколи Володимировича або хто був посередником цього знайомства. Відомо, що Сергій Лифар навчався у Київській першій гімназії лише протягом 1913–1914 н. р., то ж говорити про товариські відносини з директором не доводиться⁸. Втім ними були надіслані ювілейні видання з нагоди 100-річчя з дня смерті О. Пушкіна та мемуари Сергія Михайловича «Страдные годы». Саме вони стали предметом жвавого обговорення М. Стороженком на сторінках вказаного документу. Так Микола Володимирович вносить корективи у спогади Лифаря щодо інциденту, що мав місце під час його навчання у Київській першій гімназії. Не можна залишити поза увагою наведену Стороженком інформацію про написання ним спогадів про свою службу директором у згаданому навчальному закладі та його викладачів.

П'ята частина «Моєї автобіографії» – це власне лист М. Стороженка до Сергія Лифаря з проханням опублікувати свої спогади «Силуети київських педагогів» про Київську першу гімназію.

Вказаний документ має неабияке значення при дослідженні життєвого та творчого шляху М. Стороженка. По-перше, він датується 1937 р., а отже є найпізнішим з донині відомих матеріалів, які належать Миколі Володимировичу. В цій же справі зберігається його фото, що також датоване цим роком. Крім того, наведені в «Автобіографії» данні, суттєво доповнюють наші відомості про цю особу. Такими, наприклад, є згадки про пересилку М. Стороженком книги «Летопись Императорской Александровской гимназии» сербському патріарху Варнаві, написання ним спогадів про період роботи в Київській першій гімназії, прохання до Сержа Лифаря опублікувати вказаний рукопис, місце знаходження якого, на жаль, невідомо. Ці факти є досить показовими на фоні існування твердження про остаточне повернення М. Стороженка на позиції українства⁹. Натомість, якщо взяти до уваги співпрацю вченого із Д. Дорошенком та Музеєм визвольної боротьби України в Празі, то вже сама поява даного документу засвідчує його внутрішні коливання.

Документ подано мовою оригіналу, пропущені автором склади подаються у квадратних дужках.

---

¹ Ульяновський В. Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство» // Микола Стороженко. З мого життя. – К., 2005. – С. 5–93.

² Отрывки из воспоминаний Н. В. Стороженка, написанные им самим «не для печати» // Микола Стороженко. З мого життя. – С. 425–428.

³ Мое знакомство с митрополитом Евлогием // Микола Стороженко. З мого життя. – С. 299.

⁴ Маринский Донской институт. Издание Объединения бывших воспитанниц Маринского Донского института за рубежом. – Нью-Йорк, 1975. Интернет-версію див.: <http://www.dorogadomoj.com/dr70/dr70mdi0.html#ogl>

- ⁵ Центральный державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 775. – Оп. 1. – Спр. 777. Листи Дорошенка Д., Шаповала О. та інших до Стороженка М. В. Оригінали та копії. – Арк. 2–112 зв.
- ⁶ Российский государственный архив литературы и искусства. – Ф. 2681. Лифарь Сергей Михайлович. – Оп. 1. – Д. 13. Н. В. Стороженко. Автобиография. На л. 15-16 письмо Лифарю С. М. (автограф). Приложена фотография Н. В. Стороженко, август 1937 г.
- ⁷ Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования. 1869–1894. – К., 1894. – С. 93, 125.
- ⁸ Сергей Лифарь. Страдные годы. С Дягилевым. Воспоминания. – М., 1994. – С. 17.
- ⁹ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка // Україна (Париж). – 1952. – №7. – С. 559; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ століття). – К., Черкаси, 2001. – С. 212; Його ж. Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А. В. та М. В. Стороженки, І. А. Линниченко, Д. І. Багалій) // Київська старовина. – 2002. – №6. – С. 93; Ульяновський В. Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство» // Микола Стороженко. З мого життя. – С. 92.

МОЯ АВТОБІОГРАФІЯ.

Я родився 29. V/11. VI 1862 г. в с. Великой Круче Пирятинського уезда Полтавської губернії¹ от родителей козацко-старшинского, а с упразднением гетманства на Украине (1764 г.) дворянского рода, отца Владимира Андреевича Стороженка² и матери Варвары Ананиевны³, урожденной Александрович⁴, тоже козацко-старшинского, а потом дворянского рода.

Родословныя этих обоих родов напечатаны в составленном и изданном моим старшим братом, Андреем Владимировичем⁵, и мною, ныне антикварном издании, 6 шести томах, под заглавием – «Стороженки»⁶ (фамильный архив, pro domo sua⁷), – отпечатанном всего в 200 перенумерованных экземплярах в типографии С. В. Кульженка⁸, в Киеве, между 1902–1906 гг.⁹

Из родословной моего отцовского рода видно, что первым известным нам нашим предком был старший полковник Запорожского войска, Андрей Стороженко¹⁰, стоявший во главе 10-тысячного отряда запорожских козаков, приглашенных польским коронным гетманом князем Львом Сапегой¹¹ для участия в походе на Москву в 1610 г. Внук его, Иван (Федорович?), умерший, как значится на сохранившемся его портрете масляными красками на медной доске, 21 февраля 1693 г., в должности полковника Войска Запорожского Прилуцкого, был женат на дочери гетмана Богдана-Зиновия Хмельницкого¹², Марии Богдановне, от третьяго его брака на Золотаренко.

Я окончил курс Киевской 2-й гимназии¹³ с золотой медалью в 1880 г., а в 1885 г. историко-филологический факультет Университета св. Владимира¹⁴ в Киеве со степенью кандидата и был оставлен при университете для приготовления к профессорскому званию по кафедре русской истории, под руководством профессоров В. Б. Антоновича¹⁵ и И. С. Иконникова¹⁶, из которых последнему представил кандидатскую диссертацию на тему «История Восточного вопроса».

В 1887 г. я выдержал магистерский экзамен в С.Петербургском Университете¹⁷ и, по представлении диссертации pro venia legendi¹⁸, под заглавием «Западно-русские провинциальные сеймики», и по прочтении двух пробных лекций в закрытом заседании факультета, удостоен звания приват-доцента, с предложением со стороны тогдашняго декана и[сторико]-ф[илологического]. факультета, проф. И. В. Помяловского¹⁹, читать лекции в С. Петербургском историко-филологическом Институте.

По семейным обстоятельствам я отказался от этого предложения и, по совету проф. В. Б. Антоновича, стал работать в Киевском Центральном Архиве²⁰ при Университете св. Владимира, принявши предложение Киевской Комиссии для разбора древних актов²¹ редактировать 2 т. Пч. Архива Юго-западной России²², составление какового с соответствующей вводной статьей, под заглавием «Роль южно-русской шляхты по делам православной церкви», было закончено мною и он был напечатан Комиссией в том же 1887 г. Редактирование этого тома было исполнено мною под наблюдением главного редактора Комиссии проф. М. Ф. Владимирского-Буданова²³ и проф. В. Б. Антоновича. Изъ этого же архивного материала я предполагал составить и магистерскую диссертацию, но в это время попечитель Киевского учебного округа, ординарный академик В. В. Вельяминов-Зернов²⁴ предложил мне должность инспектора нар[одных]. училищ 2-го района Черниговской губернии (Нежинь, Борзна, Козелец), что отвлекало меня от профессуры.

За работу в Комиссии я был удостоен звания действительного члена Комиссии и избран членом состоявшего при Университете исторического общества Нестора летописца²⁵.

Когда Ф. Г. Лебединцев²⁶ с 1882 г. стал издавать исторический журнал «Киевская Старина»²⁷, то я с 1885 г. стал принимать в нем деятельное участие, что и отмечено проф. Иконниковым в его «Опыте русской историографии» и проф. Д. И. Дорошенко²⁸ в его «Огляді українс'кої історіографії».

Из Черниговской губ[ернии]. я был переведен на должность инспектора нар[одных]. учил[ищ]. 4-го района Киевской губ[ернии]. (Умань, Звенигородка, Тараща, Липовец), а 15 октября 1895 г. был назначен на должность директора Киевской 4-ой гимназии²⁹, пробывши таким образом на должности инспектора нар[одных]. учил[ищ]. с 1 февраля 1888 по 15 октября 1895 г.

25 августа 1909 г. я был переведен на должность директора Киевской 1-ой гимназии³⁰.

В 1911 г. предполагалось торжественное празднование ее 100-летнего юбилея, о чем и предупредил меня тогдашний попечитель К[иевского]. У[чебного]. О[круга]. проф. П. А. Зилов³¹ при переводе.

Пришлось мне, немедленно по вступлении в должность директора К[иевской]. 1 Г[имназии]., усиленно заняться разработкой материала по истории Гимназии и приготовлениями к юбилейному торжеству 11 октября 1911 г., так как высочайшее повеление о преобразовании еще екатерининского Главного народного училища в Киеве в Киевскую Гимназию было подписано императором Александром I³² 11 октября 1811 г., о чем свидетельствует грамота, каллиграфически написанная на листах пергамента с подписью императора, скрепленную подписью тогдашнего министра народного просвещения графа П. В. Завадовского³³ и привешенною большою восковою красною печатью в металлическом футляре. Грамота эта сохранялась до конца 1919 г. в библиотеке Гимназии.

4 сентября 1911 г. Гимназию посетил император Николай II³⁴, в сопровождении председателя Совета Министров В. Н. Коковцова³⁵, министра Н[ародного]. Пр[освещения]. Л. А. Кассо³⁶, флигель-адъютанта А. А. Дрентельна³⁷, окончившего курс К[иевской]. 1 Г[имназии]., и прочей свиты, прибывшей в Киев для открытия памятника императора Александра II³⁸ на Царской площади в конце Крещатика.

Чтобы поспеть к этому времени с изданием «Столетия Киевской Первой Гимназии»³⁹, вышедшим в трех томах большого формата с хромолитографированными иллюстрациями и портретами служивших и учившихся в ней, а ровно и наличных учеников в группе (в.общем 1750 страниц печатного текста), я привлек к сотрудничеству со мною

нескольких преподавателей, ныне уже покойных: два тома истории Гимназии были составлены мною и А. М. Рогозинским⁴⁰, биографический словарь служивших и окончивших в ней курс воспитанников был отредактирован А. О. Поспишилем⁴¹, юбилейную речь подготовил М. И. Тростянский⁴², корректуру всего издания держал Ю. А. Яворский⁴³. Напечатано было оно в известной киевской типографии С. В. Кульженка на средства почетного попечителя Гимназии А. Н. Терещенка⁴⁴.

4 сентября 1911 г., в присутствии императора Николая II был оглашен министром Л. А. Кассо высочайший рескрипт о наименовании Киевской Первой Гимназии Императорской Александровской Гимназией в г. Киеве.

Посещение Гимназии императором Николаем II и юбилейный акт 11 сентября 1911 г. описаны мною в I т. «Летописи И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии].»⁴⁵, напечатанной в 1912 г., один экземпляр которой случайно попал ко мне в руки и я отослал его недавно трагически скончавшемуся сербскому патриарху Варнаве⁴⁶ (+ июля 1937 г.), от которого и получил следующее письмо: «Патријарх Српски. Срем Карловци. 31. XII-1935 г. Поштовани Господине, овим Вам са захвално шћу потврђујемо пријем књиге «Лјетопис Императорској Александровској Гимназији в Кијеве». Пошто ова књига има велику вредност, а уз то је врло ретка, чуваћемо је у Нашој библиотеци са нарочитом пажњом. С благословом А. Е. и Патријарх Српски Варнава. Господину Николи Стороженко, Бела Црква».

В следующем 1913 г. был выпущен мною и II т. «Летописи И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии].». В дальнейшем предполагалось выпускать ежегодно по тому «Летописи», чтобы отмечать более интересные подробности из жизни Гимназии за истекший год и чтобы дать возможность педагогическому персоналу Гимназии и бывшим ее воспитанникам помещать в очередном томе «Летописи» свои педагогические статьи, отчеты по командировках, некрологи коллег и б[ывших]. воспитанников, воспоминания и т.д. Но война и революция не только не дала возможности продолжить это благонамеренное, но и прекратили самую деятельность Гимназии. В 1920 г. Гимназия была упразднена, и ее здание было использовано для помещения в нем Украинской Национальной Библиотеки.

По словам б[ывшего]. воспитанника Гимназии Леонида Михайловича Лифаря⁴⁷, до 1924 г. он продолжал учиться с бывшими учениками Гимназии, составившими группу, где-то на частной квартире. Потом все распалось, так что он (ему в настоящее время лет 29), можно сказать, самый последний ученик И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии]. в Киеве.

27 ноября 1919 г. я и некоторые преподаватели (И. Ф. Кожин⁴⁸, В. Н. Москаленко⁴⁹, И. И. Троцкий⁵⁰, А. Г. Кругликов⁵¹, Гречаный⁵², Ю. А. Яворский) покинули Киев и через Одессу сначала эмигрировали, за исключением В. Н. Москаленка, оставшегося в Одессе, в Константинополь, а потом разсеялись преимущественно по южно- и западно-славянским землям.

Кроме педагогической деятельности, я отмечу еще свое участие в общественной земской и городской деятельности у себя на родине, в благословенной Украине.

Будучи землевладельцем в своем родном уезде я был избираем уездным земским гласным непрерывно с 1886 г. по 1917 г. и вместе с тем почетным мировым судьей, сменивши в этих обоих званиях моего отца, пробывшего непрерывно в этих обоих званиях со времени введения Земства в 1864 г. по 1886 г., когда ему исполнилось 66 лет, хотя он прожил еще почти десять лет, до 1895 г.

Земское дело меня очень увлекало по разнообразию своей деятельности. Народное образование, земская медицина, пути сообщения, агрономия, ссудо-сберегательные

товарищества, среднее образование, все более расширявшееся, с каждым годом поднимали культурность населения. Я усердно исполнял свои обязанности земского гласного, не пропуская ни одного земского собрания, чувствуя, как каждое мое слово и речи моих коллег, земских гласных, постепенно облекались в реальные формы, в виде сельских школ в каждом населенном пункте, осуществляя всеобщее обязательное обучение грамоте, больниц по одной на волость, улучшенных путей сообщения, показательных полей, агрономических пунктов по снабжению населения с[ельско]-х[озийственными]. машинами, по улучшению животноводства и т.д.

Если бы российское правительство на основе высококультурной и плодотворной деятельности цензового Земства разумно и своевременно разрешило переселенческий вопрос и общую земельную реформу, применительно к бытовым условиям отдельных местностей необъятной России, а не по западно-европейским предвзятым кабинетным революционно-социалистическим утопическим измышлениям, если бы идея народного представительства была проведена в жизнь населения России на основе цензового Земства, то России не была бы страшна никакая война и она преодолела бы все попытки навязать ей большевистскую революцию извне.

Кроме Земства, я был избираем, с 1897 г. по 1909 г. гласным Киевской Городской Думы и состоял почетным мировым судьей г. Киева, с 1909 г. по 1917 г. по назначению.

Проживши в Киеве с 1875 г. по 1919 г. я был свидетелем грандиозного, можно сказать, роста этого красавца по своим природным условиям города, возникновение которого на крутом правом берегу могучаго Днепра теряется в глубине веков. Я дивился, как этот город с великим удельно-вечевым прошлым, стольный город – славных варяжско-русских князей Олега⁵³, Владимира⁵⁴, Ярослава⁵⁵, превратившись было в запущенный областной административный центр, шагнул гигантскими шагами, благодаря деятельности городского самоуправления, на уровень благоустроенных по последним требованиям урбанизма больших европейских городских центров, с населением мало не до миллиона душ: усовершенствованные мостовыя, асфальтовые тротуары, артезианская вода, канализация с полями орошения, электрические трамваи и освещение, театры, кино, музеи, школы, гимназии, больницы, разнообразной архитектуры дома, парки, опоясывающие густою зеленью верхние склоны Днепра с сияющими посреди нея своєю позолотою на куполах стройными храмами и с единственным в своем роде растреллиевским собором св. Андрея Первозданного⁵⁶ в стиле рококо на крутом холме, скрывающем в себе фундаментальный, трехстатный, видимый лишь со стороны Андреевского спуска на Подол дом, служащий постаментом для этого величественного памятника архитектуры, создавали ему всесветную славу.

Сверх главных моих служебных обязанностей по должности директора мужских гимназий, я был с 1902 г. по 1919 г. начальником Киевской женской М[инистерства]. Н[ародного]. Пр[освещения]. гимназии⁵⁷, наименованной с 1906 г. гимназией св. кн. Ольги⁵⁸, вместе с тем в 1907–1908 уч[ебном]. г[оду]. представителем педагогического совета частной женской гимназии А. В. Жекулиной⁵⁹, и в 1913 г. директором Педагогического Музея Цесаревича Алексея⁶⁰.

Чтобы закончить весь круг моей жизненной деятельности до дня отъезда моего из Киева, обратившего меня потом в эмигранта, упомяну еще о том, что я с 1889 г. по 1919 г. был пожизненным членом Киевского Отделения Императорского Российского Музыкального Общества⁶¹ и членом его дирекции, членом Славянского благотворительного общества⁶² и председателем Киевского отделения Галицко-русского общества⁶³ с 1912 г. по 1919 г.

Если прибавить к этому то, что я лично руководил сельским хозяйством в моем наследственном, перешедшем ко мне от предков по моей матери, Александровичей, имени при с. Великой Круче, то будет очерчен в основных контурах объем моей жизненной деятельности до дня оставления мною Киева 27 ноября ст. ст. 1919 г.

Отмечу лишь еще, упомянувши о моей сельско-хозяйственной деятельности, что, ведя таковую не хищнически, а майоративно, я заботился и об интересах моих ближайших соседей, жителей с. Великой Кручи, в количестве около 800 человек, содержа за свой счет прекрасную, построенную моими предками, приходскую церковь во имя св. Иоанна Богослова⁶⁴, и построивши два фундаментальных здания, двухэтажные, для 2-х классной церковно-приходской школы с шестилетним курсом и, одноэтажное для двухпоместной земской школы, с четырехлетним курсом, в которых получали образование начальное не только все дети обоего пола с. Великой Кручи, но, и дети населения всего Велико-Кручанского прихода, числившего в своем составе 3000 душ.

Таким образом мною был просто разрешен злободневный вопрос о всеобщем обязательном начальном образовании на территории церковного прихода и подготовки детей прихода к дальнейшей специализации при содействии Земства в учительских семинариях, церковно-учительских школах, на кооперативных курсах, в сельско-хозяйственных, технических и землемерных, бухгалтерских, почтово-телеграфных, ремесленных школах. Для доставления жителям с. Великой Кручи и соседних поселений дешевого кредита, было учреждено мною ссудо-сберегательное товарищество, а для поднятия сельско-хозяйственной культуры при содействии Земства было устроено на 12 десятинах отведенного мною земельного участка показательное поле с плодопеременным хозяйством на 9 десятинах и трехпольем на 3 десятинах и прокатная станция с[ельско]-хоз[яйственных]. орудий.

На принадлежавшей мне земельной площади при с. Великой Круче, размером около 1400 десятин, я вел собственное хозяйство, а отчасти отдавал на отработку жителям с. Великой Кручи, д. Малой Кручи и х. Новоселовки, более отдаленные земельные участки при с. Городище и д. Марьяновне, и хх. Скочаке и Ставровщине я отдавал в аренду сгонщикам (гуртовщикам) крупного рогатого скота и двум сахарным заводам – Яготинскому и Шрамковскому, всего площадью около 2500 д[есятин]. С 1917 г. я сдал всю принадлежавшую мне земельную площадь тем же двум сахарным заводам.

В с. Великой Круче у меня была усадьба с многочисленными экономическими постройками из кирпича с железными и черепичными крышами, снабженная артезианской водой и расположенная на «крутом» берегу р. Удая⁶⁵ с многоместным горизонтом, одна из красивейших в уезде.

Недаром большевистский губисполком сохранил ее в целости, устроив совхоз и избрав ее своей летней дачей.

И со всем этим пришлось на веки проститься, прекратить творческую созидательную на пользу родины и ея аборигенам деятельность и обратиться в вынужденного тоскующего по родной земле и ея народу эмигранта!

Я уже заканчивал настоящую заметку, когда вдруг совершенно для меня неожиданно бывшие ученики И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии]. Сергей Михайлович и Леонид Михайлович Лифари⁶⁶ вспомнили обо мне в далеком Париже и прислали мне свои роскошные издания по случаю «Столетия со дня смерти Пушкина»⁶⁷, а С[ергей]. М[ихайлович]. еще и свои воспоминания «Страдные годы»⁶⁸.

Прочитавши «воспоминания» С. М. Лифаря, я нашел на стр. 32 неточность, которую и исправляю.

Автор ошибочно соединяет во времени инцидент с «чертиками» и Высочайшее посещение гимназии императором Николаем II 4 сентября 1911 г.

В действительности было так:

Два ученика VIII кл., кандидаты на золотую и серебряную медаль, 2 февраля 1911 г. купили на Сретенской (Контракты) ярмарке на Подоле десятка два надувных «чортиков» и принесли на уроки З. П. [1] 911 г., надували их и они летели до самого плафона парадной лестницы на 2-й этаж, ведшей к актовому залу и длиннейшему корридору, в который открывались двери классных помещений и церкви. Сделали они это на «большой перемене», чем произвели сенсацию среди многочисленных учеников (около 900 душ), двигавшихся по корридору.

Я был в это время в актовом зале с несколькими классными наставниками, наблюдавшими за порядком во время рекреаций. Когда об этом доложили мне, то я совершенно спокойно приказал оставить «чортиков» под плафоном и дать своевременно звонок на очередной урок, а скопившихся на верхней площадке лестницы учеников разсеять по корридору и приглашать в классы. Служители круглыми щетками на длинных шестах за время 4-го урока выловили всех «чортиков». По окончании уроков, оба ученика, Л. и С., и ныне благополучно здравствующие и поддерживающие со мною дружеские отношения (им уже теперь по сорок лет), были посланы ко мне в кабинет и я сделал им замечание за их шалость, не соответствующую их возрасту, отличному поведению и успехам.

Этим и был закончен весь инцидент.

Никакого отношения к «Шпоньке» этот инцидент не имел. Фамилии этого преподавателя я не называю, так как он был тогда молод и, может быть, и по-ныне здравствует, хотя он знал о данном ему учениками прозвище и нисколько не обижался. Математику свою он хорошо знал, но действительно был до педантизма требователен, а потому мне часто приходилось его сдерживать. Влияния на судьбу учеников он абсолютно не имел, так как оценка поведения и успехов всех учеников Гимназии делалась коллегиально по четвертям года сначала в классных комиссиях, под председательством соответствующих классных наставников, а потом эти последние докладывали педагогическому совету, под моим председательством, на предмет окончательного постановления.

Нужно при этом заметить, что молодой педагог не пользовался особыми симпатиями своих коллег, многоопытных преподавателей, и ему часто влетало от них за его педантизм.

Высочайшее посещение Гимназии состоялось в том же году, но почти через семь месяцев после этого инцидента, а именно, 4 сентября 1911 г.

К стр. 36 «Страдные годы». Не могу понять психологии С. М. Лифаря, сделавшего надпись на присланном им мне экземпляре этой книги – «Глубокоуважаемому Николаю Владимировичу Стороженку, моему первому воспитателю-Директору от всего сердца (подчеркнуто автором. – П. Н.) автор. Париж, 1937 г.» – и давшего в то же время такую отрицательную оценку педагогической деятельности своих учителей, а моих сослуживцев-сотрудников, на стр. 36 той же книги.

На стр. 31 он сам говорит, что: «в детстве я был очень любознательным и жадно впитывал в себя знания, да и в гимназии порою поражал преподавателей и товарищей каким-то обостренным вниманием, позволяющем мне схватывать на лету и надолго удерживать схваченное, отличался, как говорили мои педагоги, «исключительную, блестящую память; но вообще очень ленился и учился скорее плохо, чем хорошо

(подчеркнуто автором. – П. Н.), не любил «зубрить» уроков, отдавая все свободное время дома музыке и пению, не (подчеркнуто автором. – П. Н.) любил и самых уроков и часто схватывал «единицы»?

При такой самохарактеристике С[ергей]. М[ихайлович]. вряд ли имел нравственное право так строго судить своих преподавателей, между которыми были выдающиеся педагоги, так как сначала К[иевская]. Г[имназия]., а с 1911 г. И[мператорская]. А[лександровская]. Г[имназия]. была обыкновенно снабжаема лучшими педагогическими силами Киевского учебного округа, о чем свидетельствует ее историографы в трехтомном (в 1750 страниц) юбилейном издании «Столетие Киевской Первой Гимназии, 1811–1911 г.», ставшем в настоящее время библиографической редкостью. Может быть сохранилось на Западе лишь два экземпляра этого издания, а именно, в Берлине, в библиотеках проф. Зёринга⁶⁹ и б[ывшего]. прусского министра Н[ародного]. Пр[освещения]., известного педагога, проф. Киртенштейнера⁷⁰, которым я подарил по экземпляру, когда они посетили Киев и К[иевскую]. Г[имназию]. в 1912 г., во главе группы из 100 германских государствоведов, из которых некоторые, вероятно, еще живы по ныне, фамилию одного из них даже помню – Аусгоген⁷¹.

Теперь на чужбине, в полном одиночестве, без необходимых печатных источников, на закате своих дней, я попробовал набросить кое-какие свои воспоминания о службе директором К[иевской]. Г[имназии]. (И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии].), под частным заголовком «Силуэты киевских педагогов», как бы чувствуя, что они когда-нибудь подвергнутся строгой оценке своих б[ывших]. учеников, но за неимением денежных средств лишен возможности сделать их доступными ознакомлению рассеянных по всей земле воспитанников этого достойного вечной светлой памяти очага европейской цивилизации, и ныне работающих на разнообразных поприщах с выдающимся успехом во славу своей первой alma mater⁷².

Невольно вспоминаю своего гимназического товарища по Киевской 2-ой гимназии, ныне уже покойного, академика Российской Академии Наук, Нестора Александровича Котляревского⁷³. Его отец, Александр Александрович⁷⁴, был ординарным профессором и до самой своей преждевременной смерти от туберкулоза в Италии деканом и [сторику].-ф[илологического]. факультета в Университете св. Владимира в Киеве. Это был крупный русский ученый европейской известности по славяноведению. Женат он был на сестре известных московских миллионеров К. и С. Поповых, Екатерине Семеновне.

Нестор пробыл в К[иевской]. Г[имназии]. всего один год и был моим товарищем в IV кл. Был он мальчик очень нервный и шаловливый, но прекрасный товарищ. Так как его отец был всецело поглощен своей ученой деятельностью, а мать общественной благотворительностью, и не могли наблюдать за его учением, то и перевели его с V кл. в Коллегию Павла Галагана⁷⁵, курс которой он успешно окончил, поступил в С. Петербургский Университет и сделался любимым учеником знаменитого профессора, а потом ординарного академика, Александра Николаевича Веселовского⁷⁶, большого друга его отца.

Внешним проявлением его нервности был безжалостное грызение до крови ногтей, а шалости его были самая разнообразная.

Однажды на уроке географии, когда преподаватель П. И. Щербина⁷⁷, спросивши нескольких учеников и объяснивши новый урок, сел за кафедрой и стал читать «путешествия Ливингстона по Африке», Нестор подсел ко мне и моему соседу по парте в первом ряду, Казимиру Чвалинскому⁷⁸, и предложил мне взять последнего «в тесную бабу». Результатом этого было то, что Чвалинский так крякнул на весь класс, что не только вызвал внимание Щербины, но и проходившего по коридору и заглянувшего в

стеклянную дверь, когда услышал хохот всего класса, директора О. И. Пясецкого⁷⁹. Нестор удачно улизнул, а я был отведен директором в инспекторскую и для вящего позора, как первый ученик в классе, поставлен к печке и пережил горькие минуты, когда учителя, проходя мимо меня, шутя приветствовали меня с моим «подвигом».

Учился Нестор крайне неровно, но при его блестящих способностях обыкновенно в конце «четверти» исправлял свои многочисленные единицы в ренстиціонном порядке и был переведен в Коллегию с отличной аттестацией, никогда не жаловавшись на строгость и несправедливость своих преподавателей.

Как ученый, он известен, как талантливый автор характеристик литературной деятельности многих русских и иностранных писателей.

Вспомним, наконец, школьные годы наших великих гениев – Пушкина⁸⁰ и Гоголя⁸¹! Можно обвинять их школьных преподавателей, что они не прозрели в неуспевающих школьниках будущих титанов русской литературы?!

Гении рождаются, но формируются и проявляются не одинаково, одни раньше, другие позже. Вспомним Гете⁸²!

В своих воспоминаниях я даю «силуэты» следующих преподавателей: законоучителей – А. В. Лобачевский⁸³, С. И. Трегубов⁸⁴, Н. Ф. Малиженковский⁸⁵, Д. Ф. Матвейчук⁸⁶, Олендзкий⁸⁷; инспекторов – П. Н. Бодянский⁸⁸, В. Н. Иванов⁸⁹, математиков – Н. В. Оглоблин⁹⁰, М. А. Страшкевич⁹¹, А. Е. Любанский⁹², В. И. Воловик⁹³, словесников – Л. Ф. Батуев⁹⁴, М. И. Тростянский⁹⁵, И. Ф. Кожин, Я. Н. Шульгин⁹⁶, В. Н. Москаленко; историков – И. М. Щербаков⁹⁷, А. М. Рогозинский⁹⁸, В. П. Клячин⁹⁹, Н. Ф. Беликов¹⁰⁰, А. Г. Кругликов-Гречаный¹⁰¹; классиков – А. О. Поспишиль, В. Ф. Субоч¹⁰², Н. Ф. Беликов¹⁰³.

В заключение обращаюсь к Вам, дорогой Сергей Михайлович! Вы молоды, талантливы, владеете пером, любите наш дорогой Киев. Возьмите и сохраните «мои воспоминания», материал для истории Киева и его славной Гимназии, К[иевской]. Г[имназии]. или И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии]. Мне некому их передать, сохраните их и сделайте ознакомление с ними доступным многочисленным воспитанникам этого славного разсадника просвещения, рассеянным по земному шару – можно встретить их на всех пяти материках и они будут благодарить Вас за то, что Вы напомнили им их молодость, их школьные годы. Прилагаю, вместо подписи, свою последнюю фотографию. Дружески жму руку Вам и Леониду Михайловичу. За Ваши книги горячо благодарю. Наслаждался, читая их. Я поклоняюсь гению Пушкина! Пришлите свои фотографии.

За статьи и комментарии о Пушкине просят передать благодарность Вам и проф. Гофману¹⁰⁴ мои приятели Борис Александрович Велихов¹⁰⁵ (61 г.) – инженер п.с., адвокат, публицист, поёт, горячий пушкинист, и Помпей Николаевич Шабельный, александровский лицеист, статс-секретарь Государств[енной]. канц[елярии]. (48 л.). Я присоединяю и свою благодарность проф. Гофману за его труды по пушкиноведению.

Мой племянник по сестре, Владимир Андреевич Савицкий¹⁰⁶ (52 л.) (M-r Savitsky Wladimir, 22, rue Lacretelle, Paris (15-a), женат на Елизавете Никол[аевне]. Быковой¹⁰⁷, правнучке по матери (Александре Александровне Пушкиной¹⁰⁸) А. С. Пушкина и внучатой племяннице по отцу (Николаю Владимировичу Быкову¹⁰⁹) Н. В. Гоголя. У них две дочери: Татьяна, замужем за А. И. Дурново¹¹⁰ и Настасья, невеста Козьмы Васил[ъевича]. Солдатенкова¹¹¹. Если Вы их встречаете, передайте, пожалуйста, им мой родственный привет. Д-р М. А. Линский¹¹² имел намерение посетить вторично выставку;

если Вы с ним свидитесь, передайте ему мой дружеский привет и благодарность за высылку мне ваших книг.

Знакомы ли Вы с золотым медалистом И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии]., ученым юристом и публицистом, Владимиром Александровичем Лазаревским¹¹³ (М-г Wladimir Lazarewsky, 54, avenue des gobelins, Paris, XIII)? Он окончил курс И[мператорской]. А[лександровской]. Г[имназии]. в 1911 г., мой любимый ученик и большой приятель. Буду ждать от Вас и Леонида Мих[айловича]. весточки и новых печатных строк.

Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ). – Ф. 2681. Лифарь Сергей Михайлович. – Оп. 2. – Д. 13. Н. В. Стороженко. Автобиография. На л. 15-16. письмо Лифарю С. М. (автограф). Приложена фотография Н. В. Стороженко, август 1937 г. 2 док. – 18 лл.

---

¹ Нині село Пирятинського району Полтавської області.

² Стороженко Володимир Андрійович (1820–1895) – батько Миколи Стороженка.

³ Стороженко (уроджена Александрович) Варвара Ананіївна (1829–1916) – мати Миколи Стороженка.

⁴ Александровичі – козацько-старшинський рід, відомий з середини XVI ст.

⁵ Стороженко Андрій Володимирович (псевдонім А. Царинний) (1857–1924(?)) – історик-славист, громадський та земський діяч, старший брат Миколи Стороженка.

⁶ «Стороженки. Фамильный архив» – збірка документів і матеріалів кількох українських старшинських родин, що висвітлюють соціально-економічні питання історії Лівобережжя. Опублікована протягом 1902–1910 рр., із восьми запланованих томів у світ вийшло лише сім: 1–4, 6–8.

⁷ Pro domo sua – лат. «на захист своїх особистих інтересів».

⁸ Кульженко Стефан Васильович (1836–1906) – власник видавництва, що входило до п'ятірки найбільших у Росії наприкінці XIX – на початку XX ст.

⁹ М. Стороженко помиляється, оскільки видання «Стороженки. Фамильный архив» було опубліковано протягом 1902–1910 рр.

¹⁰ Стороженко Андрій (?–1693) – перший відомий представник родини Стороженків, старший полковник Запорізького війська.

¹¹ Сапега Лев (1557–1633) – відомий політичний, суспільний і військовий діяч Великого князівства Литовського.

¹² Хмельницький Богдан-Зиновій (1595–1657) – український державний діяч, полководець, дипломат. Гетьман України з 1648 р.

¹³ Київська друга гімназія – середній навчальний заклад, відкритий 1834 р.

¹⁴ Університет св. Володимира – вищий навчальний заклад Києва та України, відкритий 1834 р.

¹⁵ Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – український історик, археолог, етнограф, археограф, член-кореспондент Російської академії наук (1901), професор Київського університету св. Володимира (1878).

¹⁶ Іконников Володимир Степанович (1841–1923) – історик та педагог, професор (1871) та декан (1877–1880, 1883–1887) історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, академік Російської (1914) та Української (1921) академії наук.

¹⁷ Санкт-Петербурзький університет – один з найбільших і найстаріших вищих навчальних закладів Росії, створений, згідно із версією, прийнятою його керівництвом, у 1724 р.

¹⁸ Pro venia legendi – лат. «на отримання права викладати».

¹⁹ Помяловський Іван Васильович (1845–1906) – історик, філолог і археолог. У 1887– декан історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету. Член-кореспондент Російської академії наук.

- ²⁰ Київський центральний архів (Київський центральний архів давніх актів) – інституція, що виникла 1852 р. на основі документів та матеріалів, опрацьованих Київською археографічною комісією.
- ²¹ Київська комісія для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія) – створена 1843 р. при канцелярії Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора з метою виявлення, пошуку та збору історичних джерел, їх опрацювання та публікації.
- ²² «Архив Юго-Западной России» («Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе») – зібрання історичних документів та літературних пам'яток України XIV–XIX ст.
- ²³ Владимирський-Буданов Митрофан Флегонтович (1838–1916) – історик, фахівець у галузі історії держави і права, археограф. Член-кореспондент Російської академії наук (1903).
- ²⁴ Вельямінов-Зернов Володимир Володимирович – (1830–1904) – історик-сходознавець, лінгвіст. Почесний член Санкт-Петербурзької Академії наук (1890). В 1888–1902 рр. – попечитель Київського учбового округу.
- ²⁵ Історичне товариство Нестора-Літописця – наукове товариство, що існувало при Київському університеті у 1872–1931 рр.
- ²⁶ Лебединцев Феодан Гаврилович (1828–1888) – історик, громадський і церковний діяч. Засновник і перший редактор журналу «Киевская Старина».
- ²⁷ «Киевская старина» – щомісячний історико-етнографічний та літературний журнал, що видавався у Києві протягом 1882–1907 рр.
- ²⁸ Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – історик, державний та політичний діяч.
- ²⁹ Київська четверта гімназія – середній навчальний заклад, відкритий 1892 р.
- ³⁰ Київська перша гімназія – середній навчальний заклад, відкритий 1809 р. на базі Головного народного училища.
- ³¹ Зілов Петро Олексійович – (1850–1921) – російський фізик. Протягом 1905–1912 рр. був почесним попечителем Київського учбового округу.
- ³² Олександр I – (1777–1825) – російський імператор (з 1801).
- ³³ Завадовський Петро Васильович (1738–1812) – державний діяч, перший міністр народної освіти Російської імперії (1802–1810).
- ³⁴ Микола II (1868–1918) – останній російський імператор (з 1894).
- ³⁵ Коковцов Володимир Миколайович (1853–1943) – державний діяч, фінансист. Товариш міністра фінансів (1896–1902), міністр фінансів Росії (1904–1905, 1906–1914). В 1911–1914 рр. – голова Ради міністрів.
- ³⁶ Кассо Лев Аристидович (1865–1914) – державний діяч, юрист. В 1910–1914 рр. очолював Міністерство народної освіти.
- ³⁷ Дрентельн Олександр Олександрович (1868–1925(?)) – флігель-ад'ютант, командир лейб-гвардії Преображенського полку.
- ³⁸ Пам'ятник імператору Олександру II в Києві – відкритий 1911 р. до 50-річчям відміни кріпосного права по проекту італійського скульптора Е. Кліменеса.
- ³⁹ «Столетие Киевской Первой гимназии» – ювілейне трьохтомне видання, підготовлене та видане за загальною редакцією М. Стороженка з нагоди 100-річчя відкриття навчального закладу.
- ⁴⁰ Рогозинський Олександр Митрофанович (?–?) – вихователь пансіону Київської першої гімназії (з 1910).
- ⁴¹ Поспішиль Олексій Осипович (1851–?) – вчитель грецької мови у Київській першій гімназії (з 1874).
- ⁴² Тростянський Митрофан Іванович (?–?) – вчитель російської словесності у Київській першій гімназії (з 1903).
- ⁴³ Яворський Юліан Андрійович (1873–1937) – історик та громадський діяч, вчитель російської словесності, німецької мови та латині у Київській першій гімназії (з 1904).
- ⁴⁴ Терещенко Олександр Миколайович (1856–?) – меценат, почесний попечитель Київської першої гімназії (з 1895).
- ⁴⁵ «Летопись Императорской Александровской гимназии» – видання, започатковане 1912 р. як щорічне з метою публікації в ньому інформації про найбільш значимі події в житті гімназії,

- звітів по відрядженням та статей педагогічного змісту. Вийшло 2 томи: I – 1912 р., II – 1913 р.
- ⁴⁶ Варнава (в миру Петро Росич) (1880–1937) – сербський патріарх.
- ⁴⁷ Лифар Леонід Михайлович (1906–1982) – брат відомого балетмейстера Сержа Лифаря, співробітник паризького видавництва «ИМКА–Пресс».
- ⁴⁸ Ймовірно М. Стороженко мав на увазі Платона Федоровича Кожича (1856–?), який з 1892 р. був помічником класних наставників, вчителем співу та регентом церковного хору у Київській першій гімназії.
- ⁴⁹ Москаленко В. Н. (?–?) – вчитель Київської першої гімназії.
- ⁵⁰ Троцький Іван Іванович (1877–?) – вчитель географії та історії у Київській першій гімназії (з 1906).
- ⁵¹ Кругликов А. Г. (?–?) – вчитель Київської першої гімназії.
- ⁵² Гречаний (?–?) – вчитель Київської першої гімназії.
- ⁵³ Олег (Віщий Олег) (?–912 (922)) – князь новгородський (з 879) та київський (з 882).
- ⁵⁴ Володимир Святославович (р.н. невід.–1015) – князь новгородський (з 969) і київський (бл. 980).
- ⁵⁵ Ярослав Мудрий (983–1054) – Великий князь київський, син Володимира Святославовича.
- ⁵⁶ Церква св. Андрія Первозванного у Києві – пам'ятка архітектури. Побудована протягом 1749–1754 рр. по проекту архітектора Б. Растреллі.
- ⁵⁷ Київська жіноча Міністерства народної освіти гімназія (з 1906 – гімназія св. княгині Ольги) середній навчальний заклад, відкритий 1892 р.
- ⁵⁸ Княгиня Ольга – (?–969) – київська княгиня. В 945–960 рр. – регент при неповнолітньому синові Святославу.
- ⁵⁹ Жіноча гімназія А. В. Жекуліної – приватний навчальний заклад, відкритий 1902 р.
- ⁶⁰ Педагогічний музей цесаревича Олексія – відкритий 1911 р. у Києві по проекту архітектора П. Альошина.
- ⁶¹ Київське відділення імператорського російського музичного товариства – музично-просвітницький осередок, відкритий у Києві 1863 р. з метою поширення музичної освіти.
- ⁶² Київське слов'янське благодійне товариство (1896–1917) – об'єднання української інтелігенції слов'янофільського напрямку. Видавало «Слов'янський щорічник»; четвертий, на пошану проф. О. Котляревського, вийшов у 1882 р. за редакцією А. Стороженка.
- ⁶³ Київське відділення Галицько-руського благодійного товариства – діяло протягом 1910–1917 рр., голова – М. Стороженко.
- ⁶⁴ Церква св. Іоанна Богослова – церква в с. Велика Круча Пирятинського району Полтавської області. Побудована не пізніше 1751 р., реконструйована 1855 р. відомим полтавським архітектором Є. Червинським коштом Олександра Корсуна. За свідченням жителів села церква була зруйнована в роки Другої світової війни.
- ⁶⁵ Удай – річка на Придніпровській низовині, права притока Сули. Протікає по території Чернігівської та Полтавської областей.
- ⁶⁶ Лифар Сергій Михайлович (1904–1986) – хореограф і танцівник, історик і теоретик європейського мистецтва, ведучий соліст балету та балетмейстер паризького театру «Гранд Опера».
- ⁶⁷ «Столетие со дня смерти Пушкина» – мається на увазі відзначення 100-літнього ювілею з дня смерті О. Пушкіна. В Парижі з цієї нагоди 16 березня 1937 р. зусиллями Пушкінського комітету була відкрита виставка «Пушкін та його епоха», значна частина експонатів для якої були надані С. Лифарем.
- ⁶⁸ «Страдные годы» – спогади Сергія Лифаря, написані та опубліковані ним у Парижі 1937 р.
- ⁶⁹ Зерінг Макс (1857–1939) – німецький учений-агроном, фахівець в області політичної економії.
- ⁷⁰ Кіртенштейнер Георг (1854–1932) – німецький педагог, автор теорії та організації широкої освіти.
- ⁷¹ Аусгоген (?–?) – особу встановити не вдалося.
- ⁷² Alma mater – лат. «мати-годувальниця», вираз використовується для означення місця виховання, здобуття освіти тощо.

- ⁷³ Котляревський Нестор Олександрович (1863–1925) – історик, мистецтвознавець, театральний діяч, син відомого слависта, проф. О. Котляревського. Почесний академік (1906) та ординарний член (1909) Російської академії наук.
- ⁷⁴ Котляревський Олександр Олександрович (1836–1881) – учений-славист, педагог, публіцист. Професор (1875), член-кореспондент Російської академії наук (1875).
- ⁷⁵ Колегія Павла Галагана – чоловічий середній навчальний заклад, відкритий 1871 р. у Києві коштом Г. Галагана.
- ⁷⁶ Веселовський Олександр Миколайович (1838–1906) – російський філолог, історик та теоретик літератури. Академік Російської академії наук (1881).
- ⁷⁷ Щербина Петро Іванович (?–?) – вчитель географії у Київській другій гімназії, брат історика, педагога та громадського діяча В.Щербини (1850–1936).
- ⁷⁸ Чвалинський Казимир – згідно із спогадами однокласник М. Стороженка по Київській другій гімназії.
- ⁷⁹ Пясецький О.І. (?–?) – директор Київської другої гімназії за часів навчання в ній М. Стороженка.
- ⁸⁰ Пушкін Олександр Сергійович (1799–1837) – російський поет, драматург та прозаїк.
- ⁸¹ Гоголь Микола Васильович (1809–1952) – російський та український прозаїк, поет та фольклорист.
- ⁸² Гете Йоганн Вольфганг (1749–1832) – німецький поет, письменник, драматург та мислитель.
- ⁸³ Лобачевський Олександр Володимирович (1870–?) – законовчитель та настоятель церкви у Київській першій гімназії (з 1908).
- ⁸⁴ Трегубов Симеон Іванович (?–?) – протоієрей, законовчитель у Київській першій гімназії (з 1885).
- ⁸⁵ Малиженовський Микола Федорович (1866–?) – законовчитель у Київській першій гімназії (з 1910).
- ⁸⁶ Матвейчук Данило Трохимович (1873–?) – законовчитель та дякон церкви у Київській першій гімназії (з 1903).
- ⁸⁷ Олендзький Антоній Михайлович (1836–?) – законовчитель у Київській першій гімназії (1863–1907).
- ⁸⁸ Бодянський Павло Миколайович (1857–?) –інспектор Київської першої гімназії (з 1907).
- ⁸⁹ Іванов Варсонофій Миколайович (1859–?) – вчитель математики (з 1903) та вихователь пансіону (з 1906) Київської першої гімназії.
- ⁹⁰ Оглоблин Микола Васильович (1881–?) – вчитель математики у Київській першій гімназії (з 1908).
- ⁹¹ Страшкевич Михайло Олександрович (1872–?) – вчитель математики у Київській першій гімназії (з 1903 р.).
- ⁹² Любанський Олександр Єрофійович (1864–?) – вчитель математики і фізики у Київській першій гімназії (з 1909).
- ⁹³ Воловик В.І. (?–?) – вчитель математики у Київській першій гімназії.
- ⁹⁴ Батуєв Лаврентій Федорович (1868–?) – вчитель російської мови та словесності у Київській першій гімназії (з 1904).
- ⁹⁵ Тростянський Митрофан Іванович (?–?) – вчитель російської словесності у Київській першій гімназії (з 1903).
- ⁹⁶ Шульгин Яків Миколайович (1851–?) – вчитель історії, російської мови та літератури у Київській першій гімназії (з 1903).
- ⁹⁷ Щербаков Іван Михайлович (1878–?) – вчитель історії у Київській першій гімназії (з 1909).
- ⁹⁸ Рогозинський Олександр Митрофанович (1873–?) – вчитель географії у Київській першій гімназії (з 1906).
- ⁹⁹ Клячин Василь Петрович (1858–?) –вчитель історії у Київській першій гімназії (з 1909).
- ¹⁰⁰ Беліков Н.Ф. (?–?) – вчитель історії у Київській першій гімназії.
- ¹⁰¹ Кругликов-Гречаний А. Г. (?–?) – вчитель історії у Київській першій гімназії.
- ¹⁰² Субоч Володимир Фадейович (1874–?) – вчитель латині та вихователь пансіону у Київській першій гімназії (1906–1909).
- ¹⁰³ Беліков Н.Ф. (?–?) – вчитель латині у Київській першій гімназії.
- ¹⁰⁴ Гофман Модест Людвігович (1887–1959) – відомий філолог, поет, пушкініст.

- ¹⁰⁵ Веліхов Борис Олександрович (?–?) – приятель М. Стороженка.
- ¹⁰⁶ Савицький Володимир Андрійович (?–?) – син сестри М. Стороженка Марії Володимирівни Стороженко та Андрія Владиславовича Савицького.
- ¹⁰⁷ Бикова Єлизавета Миколаївна (?–?) – правнука О. Пушкіна та внучата племінниця М. Гоголя.
- ¹⁰⁸ Пушкіна Олександра Олександрівна (?–?) – онука О. Пушкіна.
- ¹⁰⁹ Биков Микола Володимирович (1856–1918) – військовий і земський діяч, син Єлизавети Василівни Гоголь, старшої сестри М. Гоголя.
- ¹¹⁰ Дурново А.І. (?–?) – особу встановити не вдалося.
- ¹¹¹ Солдатенков Кузьма Васильович (?–?) – особу встановити не вдалося.
- ¹¹² Лінський М. А. (?–?) – особу встановити не вдалося.
- ¹¹³ Лазаревський Володимир Олександрович (1897–1953) – журналіст, співробітник газети «Киевлянин», учасник Білого руху.